

**DE INVLOED VAN LEVENSBESCHOUWELIJKE
EN MAATSCHAPPELIJKE BETROKKENHEID OP
EEN POSITIEVE BEOORDELING VAN HET
VLAAMS BLOK**

Hilde Coffé

1. INLEIDING

Vlaanderen werd, net als andere West-Europese landen en regio's, in het recente verleden opgeschrikt door een toename van rechts-extremisme. Dit manifesteert zich in het electorale succes van het Vlaams Blok. De affiniteit met rechts-extremisme vormt het uitgangspunt van dit artikel en daarnaast staan de houding tegenover etnisch-culturele minderheden, met name allochtonen, vluchtelingen en woonwagenbewoners, en een individualistische houding in de focus van ons onderzoek. Beide waarden hangen immers samen met een positieve beoordeling van het Vlaams Blok. In een eerste deel zullen we de literatuur overlopen die omtrent het onderwerp reeds is verschenen. Op verschillende plaatsen werd reeds onderzoek verricht naar verklarende factoren voor extreem-rechts kiesgedrag. Hieruit bleek dat dit de resultante is van een complexe wisselwerking tussen diverse variabelen. In het kader van voorliggend werk worden in het bijzonder twee aspecten uit het geheel belicht, met name de invloed van levensbeschouwelijke betrokkenheid en maatschappelijke participatie op een appreciatie voor het Vlaams Blok. De rol van het middenveld geniet vandaag bijzonder veel belangstelling. Aan het maatschappelijk middenveld wordt een integratieve en socialiserende functie toegeschreven, waardoor wordt verondersteld dat mensen die maatschappelijk betrokken zijn minder voor de charmes van het Blok zullen vallen. Het tweede onderwerp dat wordt benadrukt is de invloed van levensbeschouwelijke betrokkenheid. De kernvraag die velen zich hierbij stellen is of in onze samenleving

religie nog relevant is, en wel als causale factor die bepaalde effecten in het doen en denken van de Vlamingen teweegbrengt. Uit empirisch onderzoek (Felling e.a., 1986) blijkt dat religie geen exclusieve en doorslaggevende rol speelt, maar toch voldoende belangrijk is om nader te bestuderen.

We beperken de literatuurstudie tot onderzoek omtrent de invloed van levensbeschouwelijke en maatschappelijke betrokkenheid op extreem-rechts en aanverwante houdingen, met name ethnocentrisme en individualisme. Hierbij schetsen we tevens kort het religieuze decor en het maatschappelijk middenveld. De literatuurstudie werd relatief beperkt gehouden. Ons voornaamste doel was een analyse uit te voeren die theoretisch wordt onderbouwd en getoetst aan eerder onderzoek terzake. Voorliggend werk beweegt zich bijgevolg hoofdzakelijk op het empirisch niveau, dicht bij de cijfers.

Het tweede luik betreft informatie over de door ons gebruikte dataset, met name 'Culturele verschuivingen in Vlaanderen' (APS-survey) van 1998 en de operationalisering van de verschillende variabelen en waardeoriëntaties. De keuze van de attitudes stoelt op een empirische analyse waarin werd nagegaan welke attitudes een samenhang vertonen met een positieve beoordeling van het Vlaams Blok. In het derde en laatste deel belanden we bij de bespreking van een multiple equation-model, met name een modified Lisrel-model, dat werd geanalyseerd met behulp van IEM. Deze analyse zal ons toelaten een antwoord te formuleren op onze onderzoeksvraag: 'Wat is de invloed van levensbeschouwelijke en maatschappelijke betrokkenheid op een positieve beoordeling van het Vlaams Blok, en in hoeverre wordt deze relatie verklaard door ethnocentrische en individualistische houdingen?'. In het modified Lisrel-model doet de houding tegenover het Vlaams Blok dienst als afhankelijke variabele en wordt deze verklaard door verschillende achtergrondvariabelen en attitudes. In dit model zal met andere woorden gelijktijdig de impact van structurele kenmerken en van attitudes op een affiniteit met het Blok worden onderzocht.

2. LITERATUURSTUDIE

2.1. Levensbeschouwelijke betrokkenheid

2.1.1. Het religieuze decor

Kerken zijn producenten en verspreiders van waarden: ze hebben de uitdrukkelijke bedoeling waardesystemen aan de leden over te dragen en de normvervulling ervan te controleren. Dat religieuze instituties tevens morele instanties zijn, werd eeuwenlang als vanzelfsprekend beschouwd. Zo wees Weber (1905) erop dat velen richtlijnen voor het leven van alledag destilleren uit hun levensbeschouwing. Dat de christelijke

kerken vandaag een dergelijke functie vervullen is echter minder vanzelfsprekend. De hedendaagse kritische burger aanvaardt het gezag van de kerk steeds minder en laat zijn beslissingen en gedragingen steeds minder afhangen van de door de kerk voorgeschreven normen (Dobbelaere, 1988). Dit tanend gezag van de kerk vormt een onderdeel van de toenemende secularisering, met name het verminderde belang van religieuze factoren voor het maatschappelijk leven. Van deze secularisering is het teruglopende kerkelijk leven een duidelijke indicator. Zo nam in 1995 nog slechts 15,2% van de Vlaamse bevolking deel aan de eucharistieviering (De Standaard, 20 december 1999). Op het einde van de jaren '60 (Laermans, 1998) ging nog 50% van de bevolking wekelijks naar de kerk. Bij de jongeren ligt het aantal regelmatig praktiserende gelovige katholieken beduidend lager dan bij de ouderen.

In hun onderzoek stellen Elchardus en Heyvaert (1991) vast dat ontkerkelijking niet heeft geleid tot een noemenswaardige toename van de proportie vrijzinnigen of buitenkerkelijke gelovigen. Twee andere groepen zijn daarentegen wel veel sterker vertegenwoordigd bij de jongeren dan bij de ouderen: de onverschilligen en de katholieken die hun geloof hebben verloren, maar aan bepaalde kerkelijke rituelen blijven deelnemen.

2.1.2. De invloed van levensbeschouwelijke betrokkenheid

Etnocentrisme

Met betrekking tot het verband tussen levensbeschouwelijke betrokkenheid en etnocentrisme vinden we in de literatuur verschillende vaststellingen en verklaringen terug.

In Vlaanderen spreekt Billiet (1993a), die reeds meermaals onderzoek verrichtte naar het verband tussen levensbeschouwing en etnocentrisme, van een curvilineair verband. Bij diegenen die zich katholiek noemen, neemt de kans op een negatieve houding af naarmate zij sterker bij de kerk zijn betrokken. Bij de niet-katholieken blijken de respondenten die beweren ongelovig te zijn of geen levensbeschouwelijke overtuiging aan te hangen naar verhouding het meest negatief te zijn, maar toch nog minder dan de randkerkelijken. De niet-katholieke gelovigen stellen zich duidelijk het minst negatief op. De groep van vrijzinnigen bevindt zich tussen de niet-katholieke gelovigen en de ongelovigen of de mensen zonder levensbeschouwelijke overtuiging.

In later onderzoek (1998a) benadrukt Billiet dat het behoren tot een duidelijke levensbeschouwing, vrijzinnig of katholiek met een regelmatige kerkelijke praktijk, een negatief effect heeft op houdingen als het zich bedreigd voelen door de aanwezigheid van bepaalde bevolkingsgroepen en racisme. Voor de interpretatie van het positieve verband tussen kerkelijke betrokkenheid en een tolerante houding, bieden Eisinga, Felling en Peters verschillende verklaringen (Billiet, 1993b). Een eerste mogelijke verklaring betreft de invloed van de preken waarin wordt verwezen naar tolerantie op basis van christelijke principes. Een andere plausibele uitleg voor de negatievere houding van randkerkelijken is het feit dat zij de tendens hebben om zichzelf toevertrouwd te zien aan een autoritaire religie. Religieuze thema's zoals

rechtvaardigheid en gelijkheid zijn voor hen bijkomstig in hun leven en gedrag. Kernleden zijn daarentegen minder geneigd te zwichten voor externe autoriteiten. Zij zijn meer begaan met de sociale en humanistische aspecten van hun religie.

De gunstige invloed van kerkelijke of levensbeschouwelijke betrokkenheid op maatschappelijke integratie moet volgens Billiet (1998a) worden gezien in het licht van het actieve lidmaatschap in verenigingen dat ermee in relatie staat. Ook vrijzinnigen en andersgelovigen blijken er minder etnische vooroordelen op na te houden in vergelijking met randkerkelijken (Billiet, 1993c). Hier kan men verwijzen naar het vrijzinnige discours waarin sterk de nadruk ligt op verdraagzaamheid, solidariteit, rechtvaardigheid en evenwaardigheid van culturen.

Tegenover de bevindingen van Billiet (1993a) staan resultaten en verklaringen die verwijzen naar een positieve, of op z'n minst geen negatieve, samenhang tussen levensbeschouwelijke betrokkenheid en ethnocentrisme. Onder meer Jacobs e.a. (2001) stellen vast dat kerkelijken en kerksen niet significant verschillen van randkerkelijken met betrekking tot de houding ten aanzien van migranten. Als verklaring voor een positieve samenhang, wordt onder meer verwezen naar het risico van 'levensbeschouwelijk ethnocentrisme'. Een sterke binding met de christelijke geloofsleer zou leiden tot de particularistische overtuiging dat alleen het christendom recht van bestaan heeft. In deze redenering zijn migranten--in het clichébeeld gelijkgeschakeld met moslims--mensen die de suprematie van het christelijk geloof niet aanvaarden en worden zij bijgevolg niet als volwaardig lid van de sociale gemeenschap beschouwd (Eisinga & Scheepers, 1989). Deze verklaring hangt mogelijk samen met de vaststelling dat de hang naar het verleden en het verlangen om te bewaren en te behouden het grootst is bij zeer gelovige kerkelijke mensen (Felling e.a., 1986).

Roofs (Eisinga en Scheepers, 1989) zoekt de uitleg voor de samenhang tussen christelijke levensbeschouwing en de negatieve attitude tegenover 'outgroups' vanuit het lokalisme, de oriëntatie op de lokale gemeenschap. Ook Coenders (2001) stelt vast dat kerkleden sterker lokalistisch zijn georiënteerd. Hij besluit echter dat de reden van het sterkere ethnocentrisme onder kerkleden eerder de waargenomen bedreiging is die van migranten uitgaat.

Een andere mogelijke verklaring voor de afwijzing van migranten bij kerkelijke katholieken baseert zich op de theoretische grond dat een latent racisme hand in hand gaat met cultureel conservatisme en met autoritaire opvattingen die passen bij een religieuze oriëntatie (Eisinga en Scheepers, 1989). Vanuit de klassieke integratietheorie van Durkheim (1896) weten we dat de kerkelijke betrokkenheid een vorm van integratie is die een hoge mate van sociale cohesie representeert. Sterke interne cohesie heeft echter ook een keerzijde, namelijk een zwakke externe cohesie die vaak gepaard gaat met negatieve stereotypering van outgroups. Kerkgang kan deze keerzijde echter temperen doordat frequente kerkgangers een orthodoxer geloof hebben waarin negatieve houdingen tegenover outgroups worden afgeremd.

Individualisme

Billiet (1993a) schrijft aan het utilitair individualisme, dat verwijst naar een gerichtheid op het onbelemmerd nastreven van persoonlijke (materiële) belangen (Billiet, 1998a), een directe negatieve invloed van de levensbeschouwing toe. De kans op een utilitaire oriëntatie neemt af naarmate men sterker betrokken is bij een levensbeschouwelijke groepering (Waage en Billiet, 1998). De hypothese dat een levensbeschouwelijke betrokkenheid uit zichzelf al inhoudt dat men andere waarden dan de utilitaire vooropstelt (een humanistische oriëntatie is zeker niet materialistisch), kan een verklaring zijn voor dit verband. Merk echter het causaliteitsprobleem op. In plaats van te spreken over een directe causale relatie tussen levensbeschouwing en utilitair individualisme, zou het hier veeleer om een wederkerig verband kunnen gaan of kan de relatie ook vanuit een omgekeerde richting worden geïnterpreteerd. Het utilitair individualisme ligt immers mogelijk mee aan de oorzaak van de lagere levensbeschouwelijke betrokkenheid.

Het utilitair individualisme bevordert de weerstand tegenover etnisch-culturele minderheden, vermoedelijk omdat deze worden gezien als een bedreiging van de eigen materiële toekomst (Billiet en Loosveldt, 1998). In hun onderzoek stellen Billiet en Loosveldt vast dat hoe sterker de utilitair-individualistische houding is, hoe groter de kans is op een negatieve houding tegenover etnisch-culturele minderheden. Ook Elchardus en Smits (1998) onderkennen een positief verband tussen etnocentrisme en utilitair individualisme.

Vlaams Blok-stem

Elchardus e.a. (1993) concluderen in hun onderzoek, gebaseerd op de dataverzameling van het ISPO bij de verkiezingen van 1991, dat het Vlaams Blok een veel grotere aantrekkingskracht blijkt uit te oefenen op ongelovigen en zich progressief wanende vrijzinnigen dan op het katholieke deel van de bevolking. Een verklaring hiervoor werd gezocht in het feit dat ongelof en vrijzinnigheid dienen te worden geïnterpreteerd als oppositionele houdingen die zich uiten in 'proteststemmen'. Dit oppositionele karakter werd gezocht in twee ontwikkelingen: de groei van culturele flexibiliteit en de populistische ontvoogding. Het eerste verwijst naar de vrijheid of de flexibiliteit om wars van waarden en ethische voorschriften de eigen subjectiviteit en impulsen te volgen. De kern van de populistische ontvoogding is een opeisen van het recht op vrijheid, maar dan wel 'negatieve' vrijheid, dit wil zeggen het ontbreken van dwang, verplichting en bemoeizucht. Ongelovigen en vrijzinnigen, zo stellen Elchardus e.a., hanteren gemakkelijk dergelijk vrijheidsconcept. Lubbers (2001) laat zien dat in België onkerkelijken vaker op het Blok stemmen omdat ze sterker lijden onder gevoelens van relatieve deprivatie en omdat ze etnocentrischer zijn.

Op basis van de interpretatie van de verkiezingen van 1995, worden volgens Derks en Deschouwer (1998) de inzichten van 1991 niet volledig bevestigd. Ze worden onderschreven voor ongelovigen, maar niet voor vrijzinnigen. De ongelovigen stemmen, aldus Derks en Deschouwer, duidelijk het meest voor het Vlaams Blok, gevolgd door de buitenkerkelijke katholieken en de randkerkelijken. De twee

groepen met de laagste score zijn vrijzinnigen en kerkse katholieken, waarbij de laatste groep nog iets lager scoort dan de vrijzinnigen.

De meest plausibele verklaring voor de discrepantie tussen beide onderzoeken is volgens Derks en Deschouwer (1998) het toeval dat te wijten is aan de kleine aantallen waarmee de onderzoeken te maken hebben. Billiet (1998b) merkt daarentegen op dat in 1991 waarschijnlijk geen verkeerde schatting is gemaakt. De steekproef was toen beduidend groter dan in 1995 en alle andere bevindingen zijn stabiel gebleven. Hij schrijft de verandering toe aan de gevoerde discussie die zich na de bevindingen van 1991 ontspon in vrijzinnige middens en de daaruit voortkomende bewustwording.

Volgens Billiet (1993b) vertonen kerkelijke kernleden minder de neiging om voor een rechts-extremistische partij te stemmen, zelfs indien zij zich bedreigd voelen door migranten. Elchardus, Kavadias en Pelleriaux (1996) schrijven dit toe aan het feit dat katholieken gezagstrouwer zijn en vanuit dat gevoel trouwer blijven aan hun partij. Wanneer vrijzinnigen zich daarentegen slechts een beetje negatief opstellen tegenover migranten, voelen ze zich minder gered om voor het Blok te stemmen.

2.2. Maatschappelijke participatie

2.2.1. Het maatschappelijk middenveld

Sociale bindingen in de microvelden van werk, gezin en buurt zijn van belang voor mens en samenleving (Huyse, 1994). De burger, de staat en zelfs de economie zijn gebaat met een dynamisch verenigingswezen waarin velen met elkaar verbonden zijn. Die gedachte is meer dan hondervijftig jaar geleden door Alexis de Tocqueville op papier gezet toen hij naar een verklaring zocht voor de vitaliteit van de Amerikaanse democratie. Onder de titel *Making democracy work* is in 1993 het verhaal overgedaan door Putnam. Hij beweerde dat geen enkele factor een betere verklaring biedt voor het contrast tussen bestuurlijke en economische prestaties tussen Noord- en Zuid-Italië dan de kwaliteit van het verenigingsleven. In Vlaanderen benadrukken Elchardus, Huyse en Hooghe (2000) de bijdrage die middenveldparticipatie levert tot het democratisch burgerschap.

In recent werk concludeerde Putnam (2000) dat de Amerikanen zich minder dan vroeger engageren buiten hun gezinskring, wat de democratie zou verzwakken. De oudere generaties blijven stug op post in de verenigingen, maar er is nauwelijks aanvoer van vers bloed. Voorlopig kunnen we in Vlaanderen echter nog niet spreken van een crisis in het verenigingsleven (Elchardus, Huyse & Hooghe, 2000). Wel doen er zich belangrijke verschuivingen voor. Zo verliezen traditionele verenigingen aanhang. Actieve sport- of kunstverenigingen winnen daarentegen terrein, net als verenigingen die iets concreets aanbieden, bijvoorbeeld verenigingen met een groen engagement of bewegingen die mensen mobiliseren rond antiracisme.

Uit zowat alle onderzoek rond participatie in het verenigingsleven, blijkt dat deze deelname ongelijk is verspreid over de bevolking (Elchardus, Huyse & Hooghe, 2000). Het middenveld als geheel mag dan wel een democratische functie vervullen, dat betekent nog niet dat alle bevolkingsgroepen even sterk deelnemen aan het verenigingsleven. Zo weten we dat personen met een hogere scholingsgraad door de band genomen meer participeren in het publieke leven (Nie e.a., 1996; Moysen en Parry, 1997). Billiet (1993a) vindt een positief verband tussen het deelnemen aan kerkelijke praktijken en de participatie aan het maatschappelijk leven. Deze vaststelling kan worden gekaderd in het christelijk denken, waarin geloven behalve een spirituele ook een sociale dimensie heeft. Bekkers (2000) hanteert voor deze verklaring het begrip 'normatieve interpretatie'. In zijn analyse vindt Bekkers echter geen overtuigende basis voor deze interpretatie. Hij vindt meer evidentie terug voor een structurele interpretatie voor het verband tussen kerklidmaatschap en deelname aan vrijwilligerswerk: kerkelijken hebben hechtere sociale netwerken, waardoor zij eerder in contact komen met vrijwilligers(organisaties) en moeilijker kunnen weigeren als ze worden gevraagd om actief te worden als vrijwilliger. Daarenboven is het door het arsenaal aan organisaties en instellingen binnen de katholieke zuil voor iemand die christelijk-gelovig is makkelijker om een organisatie te vinden waarbij men zich kan aansluiten of binnen dewelke men een maatschappelijk engagement kan ontplooien. Voorts wijzen De Hart en Dekker (2000) op het rituele karakter van religies. Doordat gelovigen op geregelde basis deelnemen aan collectieve rituelen, zullen ze in sterkere mate een wij-identiteit ontwikkelen die aanleiding kan geven tot vormen van samenwerking of tot het verrichten van vrijwillige arbeid in de gemeenschap. Het zijn echter niet alleen de kerkse gelovigen die intensiever participeren. Ook de vrijzinnigen stellen zich, aldus Elchardus, Hooghe en Smits (2000) actief op. De vrijzinnige identificatie kan wat dit betreft een alternatief bieden voor de traditioneel georganiseerde godsdiensten en net zo goed een motiverende factor zijn voor maatschappelijk engagement.

Het verband tussen een levensbeschouwelijk engagement en een actieve inzet in het verenigingsleven mag ons inziens niet worden verengd tot een eenrichtingseffect. Het gaat hier immers om een wederkerige causale relatie. Een levensbeschouwelijk engagement leidt enerzijds tot een sterkere participatie in het verenigingsleven, maar een deelname aan het verenigingsleven moedigt anderzijds een sterk levensbeschouwelijk engagement aan.

2.2.2. De invloed van maatschappelijke participatie

Etnocentrisme

Doordat van het actief lidmaatschap van verenigingen wordt verwacht dat het een buffer kan vormen tegen atomisatie en sociale desintegratie, wordt verondersteld dat dit lidmaatschap een afremmend effect heeft op het zich bedreigd voelen door migranten (Billiet, 1993c). Zo stellen Elchardus, Hooghe en Smits (2000) vast dat wie zich inlaat met een vereniging verdraagzamer is. Bij deze conclusie dient te worden opgemerkt dat het moeilijk is uit te maken of mensen die zich bij verenigingen aansluiten niet vooraf de betrokken maatschappelijke attitudes hadden,

dan wel of het verenigingsleven die attitudes stimuleert. We moeten immers ook rekening houden met de gevolgen van selectieve rekrutering: de meer sociaal aangelegde personen zullen vaker deelnemen aan het verenigingsleven. Strikt genomen kunnen we daarom niet van een 'effect' van het verenigingsleven spreken, maar wel van een verband tussen participatie en een aantal houdingen en opvattingen. Zelfselectie en socialisatie hoeven elkaar trouwens niet uit te sluiten, maar kunnen in een interactierelatie staan tot elkaar (Hooghe, 2001). Juist doordat vrijwillige organisaties een selecte doorsnede vormen van de volledige bevolking, kunnen binnen deze organisaties specifieke socialisatie-effecten optreden. De kenmerken van deze socialisatiecontext wordt bepaald door het voorafgaande proces van zelfselectie: doordat verenigingen een hogere concentratie van sociaal gemotiveerde personen zullen kennen, zullen die sociaal wenselijk geachte houdingen nog worden versterkt.

Individualisme

Putnam (2000) benadrukt het belang van sociale contacten als het erom gaat om een te sterke gerichtheid op het eigenbelang te verhinderen. Ook Waege en Billiet (1998) nemen een negatieve samenhang waar tussen het lidmaatschap van verenigingen en het aanvaarden van een utilitaire oriëntatie. De vaardigheden die tijdens deze sociale contacten worden aangeleerd, zoals deelnemen aan vergaderingen (Verba, Scholzman & Brady, 1995), zouden de oorzaak zijn van een meer op de anderen gerichte oriëntatie.

Vlaams Blok-stem

De gemeenschappelijke inzet van gewone burgers heeft volgens Putnam (1993) belangrijke politieke gevolgen voor het functioneren van een democratie. Met andere mensen praten en samen dingen organiseren zorgt ervoor dat een democratische politieke cultuur wordt voortgezet. In een analyse van Billiet en De Witte (2001) wordt het verband tussen maatschappelijke betrokkenheid en een extreem-rechtse partijkeuze bevestigd. Zij stellen vast dat individuen die actief lid zijn van een vereniging een iets lagere kans hebben om Vlaams Blok te stemmen.

2.3. Ter afronding

Alvorens over te gaan tot het empirisch luik, formuleren we, op basis van het literatuuroverzicht enkele hypotheses.

Levensbeschouwelijke betrokkenheid

Met betrekking tot het verband tussen levensbeschouwelijke betrokkenheid en etnocentrisme vinden we in de literatuur tegenstrijdige vaststellingen terug. Een hypothese terzake formuleren is bijgevolg niet mogelijk.

Rond de relatie tussen levensbeschouwing en utilitair individualisme kan wel een duidelijke hypothese worden verwoord: de kans op een utilitaire oriëntatie neemt af naarmate men sterker betrokken is bij een levensbeschouwelijke groepering.

Voor het verband tussen levensbeschouwing en een stem voor het Vlaams Blok vinden we in verschillende onderzoeken terug dat de kans op een Blok-stem afneemt naarmate men sterker bij de katholieke kerk is betrokken. Met betrekking tot de

vrijzinnigen zijn de resultaten uit voorgaand onderzoek minder eenduidig. Aangezien er voor deze discrepantie wordt verwezen naar een wijziging van de houding bij deze levensbeschouwelijke groep, baseren we ons voor het formuleren van een hypothese mogelijk het best op het meest recente onderzoek. Dit brengt ons tot de stelling dat naast de kerkse katholieken, ook de vrijzinnigen laag scoren wanneer het een stem voor het Blok betreft.

Maatschappelijke participatie

Over de invloed van maatschappelijke participatie op een stem voor het Blok, een etnocentrische en een individualistische houding wijzen verschillende analyses in dezelfde richting: mensen die participeren in het verenigingsleven hebben minder kans om een etnocentrische houding aan te nemen, utilitair individualistisch te zijn en hun stem aan het Blok te geven.

3. DATA, DESIGN EN METHODOLOGIE

3.1. Dataset

De analyses van dit artikel zijn gebaseerd op de survey 'Culturele verschuivingen in Vlaanderen' (APS-survey) die sinds 1996 jaarlijks wordt georganiseerd. Aan de hand van face to face enquêtes wordt bij een representatieve steekproef van de bevolking tussen 16 en 75 jaar gepeild naar verschuivingen in de opvattingen, visies en verwachtingen. Het APS-onderzoeksinstrument bevat naast een vast onderzoeksgedeelte met gestandaardiseerde vragen, specifieke onderzoeksvragen over bepaalde beleidsaspecten. In 1998, de survey waarop onderliggend werk is gebaseerd, was dit het minderhedenbeleid en de kennis van en houding tegenover de Vlaamse overheid.

3.2. Operationalisering van de attitudes

Teneinde de Likert-geschaalde attitudevragen operationeel te maken voor de analyse, hebben wij gebruik gemaakt van de hoofdcomponentenanalyse (HCA). Bij de tot stand gekomen componentoplossingen hebben we gebruik gemaakt van de 'exclude cases listwise'-optie: wanneer een respondent één van de items niet had beantwoord, werd hij uitgesloten van de analyse. De componenten werden geroteerd volgens de varimaxprocedure en enkel de componenten met een eigenwaarde hoger dan één werden weerhouden.

Tabel 1 geeft een overzicht van het resultaat van de verschillende hoofdcomponentenanalyses. Op de eerste dimensie na, betreft het hoofdcomponentenanalyses die werden uitgevoerd op één itemreeks.

Tabel 1. Constructie van attitudedimensies

Dimensie 1: Etnocentrisme (N=1.147)	Factorlading
Migranten zijn over het algemeen niet te vertrouwen.	,83
De gastarbeiders komen hier profiteren van de sociale zekerheid.	,83
Gastarbeiders zijn een gevaar voor de tewerkstelling van de Belgen.	,78
België had eigenlijk nooit gastarbeiders mogen binnenlaten.	,76
Als het aantal arbeidsplaatsen vermindert moet men de gastarbeiders naar hun eigen land terugsturen.	,76
Deelname van migranten aan alle politieke activiteiten in België zou moeten verboden worden.	,75
In contacten met etnische minderheden moet je in het begrip extra op je hoede zijn.	,74
Ik voel me ongemakkelijk als er etnische minderheden in de buurt zijn.	,74
Moslims zijn een bedreiging voor onze cultuur en gebruiken.	,70
De migranten dragen bij tot de welvaart van ons land.	-,68
Als men de Turken en Marokkanen beter leert kennen, dan blijken dat over het algemeen vriendelijke mensen.	-,68
De aanwezigheid van verschillende culturen verrijkt onze samenleving.	-,67
Ik vind het moeilijk begrip op te brengen voor andere culturele gewoontes.	,67
In contacten met etnische minderheden ben ik erg voorzichtig met wat ik zeg.	,66
Gastarbeiders moeten onder elkaar huwen.	,63
In sommige buurten doet de overheid meer voor migranten dan voor de landgenoten die er wonen.	,60
Wij zouden de buitenlanders die zich in België willen vestigen hartelijk welkom moeten heten.	-,55
Verklaarde variantie	50,6%
Cronbach Alfa	0,94
Dimensie 2: Intolerantie ten aanzien van asielzoekers en woonwagenbewoners (N=1.452) (1)	
Protest tegen woonwagenterrein in de eigen woonbuurt	,90
Protest tegen asielzoekerscentrum in de eigen woonbuurt	,90
Verklaarde variantie	81,6%
Cronbach Alfa	0,77
Dimensie 3: Discriminatie in de werksituatie (N=1.250) (2)	
Ontslag van de werknemer behorende tot een etnische minderheidsgroep	,95
Promotie voor de Vlaamse werknemer	,95
Verklaarde variantie	89,7%
Cronbach Alfa	0,88
Dimensie 4: Utilitair individualisme (N=1.455)	
De mensheid, onze naasten, solidariteit, ... Wat een onzin allemaal. Iedereen moet eerst voor zichzelf zorgen.	,87
Met moet steeds zijn eigen belang nastreven en zich niet teveel van anderen aantrekken.	,85
Wat geldt zijn macht en geld, al de rest zijn praatjes.	,76
Verklaarde variantie	40,5%
Cronbach Alfa	0,77
Dimensie 5: Eigen zin eerst (N=1.404)	
Zowel binnenshuis als buitenshuis trek ik mij niets aan van de samenleving. Elk moet zijn eigen zin doen en daarmee uit.	,86
Ik doe in de eerste plaats mijn eigen zin. Of dat ook zinvol is voor de samenleving kan mij niet veel schelen.	,86
Verklaarde variantie	19,9%
Cronbach Alfa	0,75

Dimensie 1 is het resultaat van een hoofdcomponentenanalyse van twee sets van uitspraken over de houding ten aanzien van allochtonen. De ééndimensionele component (3) zoals weergegeven in tabel 1, verwijst naar een negatieve houding tegenover migranten. Het onderscheid tussen de twee aspecten die een ethnocentrische houding vormen (Sumner, 1906), namelijk een positieve beeldvorming van de 'ingroup' en een negatieve beeldvorming tegenover de 'outgroups', wordt in deze ethnocentrismeschaal niet gemaakt. Coenders (2001) stelt nochtans dat een onderscheid tussen beide aspecten een meerwaarde kan geven aan onderzoek omtrent ethnocentrisme. Op basis van empirisch onderzoek vinden Eisinga en Scheepers (1989) tussen beide onderscheiden componenten echter een relatief hoge positieve correlatie. Bijgevolg kan worden aangenomen dat met het meten van een negatieve houding tegenover 'outgroups' een correct beeld wordt gegeven van 'ethnocentrisme'. Daarenboven sluiten we ons met het gebruik van deze term aan bij het begrippenkader dat in Vlaams onderzoek hieromtrent wordt gehanteerd. Onder meer Billiets schaal (Billiet e.a., 2001) die peilt naar een negatieve houding tegenover allochtonen wordt als ethnocentrisme-schaal aangeduid.

Naast deze dimensie van ethnocentrisme zal ook de houding tegenover een asielzoekerscentrum of een woonwagenterrein in de buurt dienst doen als attitudedimensie. De dimensie refereert naar een negatieve reactie mocht er een asielzoekerscentrum of woonwagenterrein in de woonbuurt worden geïnstalleerd.

Een laatste hoofdcomponentenanalyse met betrekking tot attitudes tegenover minderheden werd uitgevoerd voor de vragen die peilen naar de houding van de respondenten in een situatie waarin zij zouden moeten kiezen tussen resp. het ontslag en de promotie van een Vlaamse werknemer of een werknemer behorende tot een etnische minderheidsgroep. De dimensie wijst op een ethnocentrische houding in de werksituatie.

Omtrent individualisme werden twee factoren, die voortkomen uit twee verschillende HCA's, voor analyse weerhouden. De eerste dimensie, het utilitair individualisme, betreft het ongehinderd nastreven van het eigenbelang. De tweede component verwijst naar een sterk individualistische houding waarbij men zich niets aantrekt van de samenleving en men aldus zijn eigen zin nastreeft zonder met de anderen rekening te houden.

Het politiek item in de analyse betreft een positieve beoordeling van het Vlaams Blok. Het is een vraag die op een vijf-puntenschaal peilt naar de houding van de respondent tegenover het Vlaams Blok. Dertien procent van de respondenten stelt dat ze deze partij eerder goed tot heel goed vindt. Dit percentage sluit, in vergelijking met andere vragen uit het onderzoek omtrent politieke preferenties, het beste aan bij het aantal Vlaams Blok-kiezers. 17,4 procent van de respondenten laat de vraag echter onbeantwoord. Qua ethnocentrische houding, een houding waarvan mag worden aangenomen dat die samenhangt met een positieve beoordeling van het Vlaams Blok, sluit deze groep echter eerder aan bij de middenmoot dan bij diegenen die zich duidelijk ethnocentrisch profileren.

In bestaand onderzoek rond rechts-extremisme kijkt men voornamelijk naar het kiesgedrag. In die zin vormt ons onderzoek, waarin de gunstige appreciatie van het Vlaams Blok in het brandpunt staat, een vernieuwende invalshoek. Als gevolg van de focus op het kiesgedrag in onderzoek rond extreem-rechts, zal echter voornamelijk naar dat onderzoek worden gerefereerd, zoals ook reeds in het literatuuroverzicht gebeurde. Een confrontatie tussen verkiezingsonderzoek en ons onderzoek lijkt mogelijk, aangezien kan worden verondersteld dat de kenmerken die een stem voor het Vlaams Blok bepalen, ook relevant zijn bij het vormen van een positieve mening over die partij. Anderzijds moeten we er ons wel van bewust zijn dat de variabele 'positieve beoordeling van het Vlaams Blok' en het effectief stemmen op het Blok niet naadloos bij elkaar aansluiten.

Voor de analyse werden de verschillende attitudes als dummies geoperationaliseerd (4). De tweede categorie van de dummies verwijst naar de groep van respondenten die zich het meest etnocentrisch en individualistisch opstelt en het Vlaams Blok het meest positief beoordeelt. In de eerste categorie zitten de respondenten met een 'gemiddelde waarde' en respondenten die zich in vergelijking met de gemiddelde score minder etnocentrisch en individualistisch opstellen. Onderstaande tabel geeft een overzicht van de gemiddelden van de verschillende dummies.

Tabel 2. Gemiddelden van de attitudes geoperationaliseerd als dummies

Etnocentrisme	1,62
Intolerantie t.a.v. woonwagenbewoners en asielzoekers	1,39
Discriminatie in de werksituatie	1,54
Positieve beoordeling van het Vlaams Blok	1,31
Utilitair individualisme	1,54
Eigen zin eerst	1,46

3.3. Operationalisering

Zoals in de inleiding werd gesteld, lichten wij de levensbeschouwelijke en maatschappelijke betrokkenheid en haar intermediaire rol uit de gehele wisselwerking tussen diverse variabelen bij de verklaring van etnocentrisme en extreem-rechts. Deze socio-culturele variabelen zullen als intermediaire variabelen worden beschouwd en bijgevolg tussen de achtergrondvariabelen en de attitudes komen te staan. Aan de hand van een vraag naar een zelfdefinitie omtrent levensbeschouwing en een vraag die peilt naar de participatie aan kerkelijke of godsdienstige erediensten werd de variabele 'levensbeschouwelijke betrokkenheid' geoperationaliseerd met vier verschillende categorieën (5):

-
1. Ongelovig, geen levensbeschouwing, andere en missings;
 2. Vrijzinnig;
 3. Christelijk niet-katholiek en marginaal katholiek;
 4. Kerks katholiek.

De kerksen nemen minstens maandelijks deel aan een kerkviering. De overige katholieken behoren tot de categorie marginaal katholiek. Het betreft de randkerkelijken, dit zijn diegenen die naast kerkelijke plechtigheden naar aanleiding van een huwelijk, begrafenis of dergelijke nooit of slechts zelden deelnemen aan godsdienstige erediensten, en de kerkelijken, dit zijn diegenen die naast deze gelegenheden ook op feestdagen naar de kerk gaan (Billiet, 1998a).

De combinatie van zelfdefinitie rond levensbeschouwing en de participatie aan godsdienstige erediensten, geeft een betekenisvolle indeling. In het bijzonder katholiek gelovig zijn en dat geloof via een band met de kerkelijke rituelen praktisch beleven, is een duidelijk gegeven. Coenders (2001) benadrukt echter dat het samenvoegen van kerklidmaatschap en kerkgang in één variabele bepaalde aspecten onbelicht laat. Zo stelt hij vast dat kerklidmaatschap samen blijkt te gaan met zowel 'ingroup-favoritisme' als negatieve 'outgroup-stereotypering', terwijl kerkgang enkel positief samengaat met 'ingroup-favoritisme'.

Voor het lidmaatschap van verenigingen, een component van de maatschappelijke betrokkenheid, hebben we een dichotomie gebruikt: lid versus geen lid (6). Leden van sportverenigingen vallen hier buiten. Vanuit het oogpunt dat we het 'sociale aspect' van de deelname aan het middenveld wilden benadrukken, hebben we dit lidmaatschap uit onze analyse geweerd. We durfden immers te stellen dat het participeren in een sportvereniging in vele gevallen minder gestoeld is op sociale aspiraties dan het lidmaatschap van sociaal-culturele verenigingen. Ook in het onderzoek van Elchardus, Huyse en Hooghe (2000) rond het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen, wordt gesteld dat sportverenigingen moeten worden onderscheiden van de andere soorten verenigingen. Daarenboven stelden wij in een recente analyse op basis van het verkiezingsonderzoek van 1995 (Coffé, 2002), en dit in tegenstelling tot Elchardus, Huyse en Hooghe (2000), vast dat leden van sportverenigingen zich qua onder meer hun ethocentrische houding, niet significant onderscheiden van de niet-actieve Vlamingen.

Als we het lidmaatschap als indicator gebruiken, lopen we evenwel het risico dat we blind blijven voor mogelijke determinanten en effecten van een sterk engagement. Om dat op te vangen zijn we ook de mogelijke inzet als vrijwilliger nagegaan. Het betreft een dichotome variabele: het al dan niet verrichten van onbetaald vrijwilligerswerk.

De keuze van de zogenaamde socio-demografische achtergrondvariabelen wordt ingegeven door de bestaande onderzoekstraditie en theoretische overwegingen. De generatie, en vooral de cesuur die de Tweede Wereldoorlog betekende (Lesthaeghe & Moors, 1990), is een belangrijke variabele die verschillen in houdingen en opvattingen verklaart. De variabele bestaat uit drie leeftijdscategorieën van telkens ongeveer twintig jaar.

Naast de leeftijd is ook de fase in de levenscyclus bepalend voor de houdingen (Lesthaeghe & Moors, 1992). Het samenvoegen van de juridische burgerlijke stand en de feitelijk woonsituatie gaf ons voor de veranderlijke 'samenlevingsvorm' volgende categorieën:

1. Alleenstaand (al dan niet inwonend bij de ouders);
2. Samenwonend;
3. (Ooit) gehuwd.

In de laatste categorie zitten met andere woorden zowel de mensen die momenteel gehuwd zijn als de gescheidenen en de weduwen. Deze driedeling laat toe na te gaan of er significante verschillen zijn qua attitudes tussen mensen in een 'intermediaire' leefsituatie en mensen die gehuwd en dus 'gesetteld' zijn of dat zijn geweest.

Naast de leeftijd en de samenlevingsvorm, vormt ook het onderwijsniveau een belangrijke achtergrondvariabele (Billiet & Loosveldt, 1998). Voor de analyse hebben we dit kenmerk opgedeeld in drie groepen. De laag opgeleiden hebben een scholingsniveau tot en met het lager secundair onderwijs. Het middenniveau omvat alle types van het hoger secundair onderwijs en de hoogste categorie bevat alle respondenten die na de humaniora nog hebben verdergestudeerd (7). Een laatste achtergrondvariabele is het geslacht van de respondent.

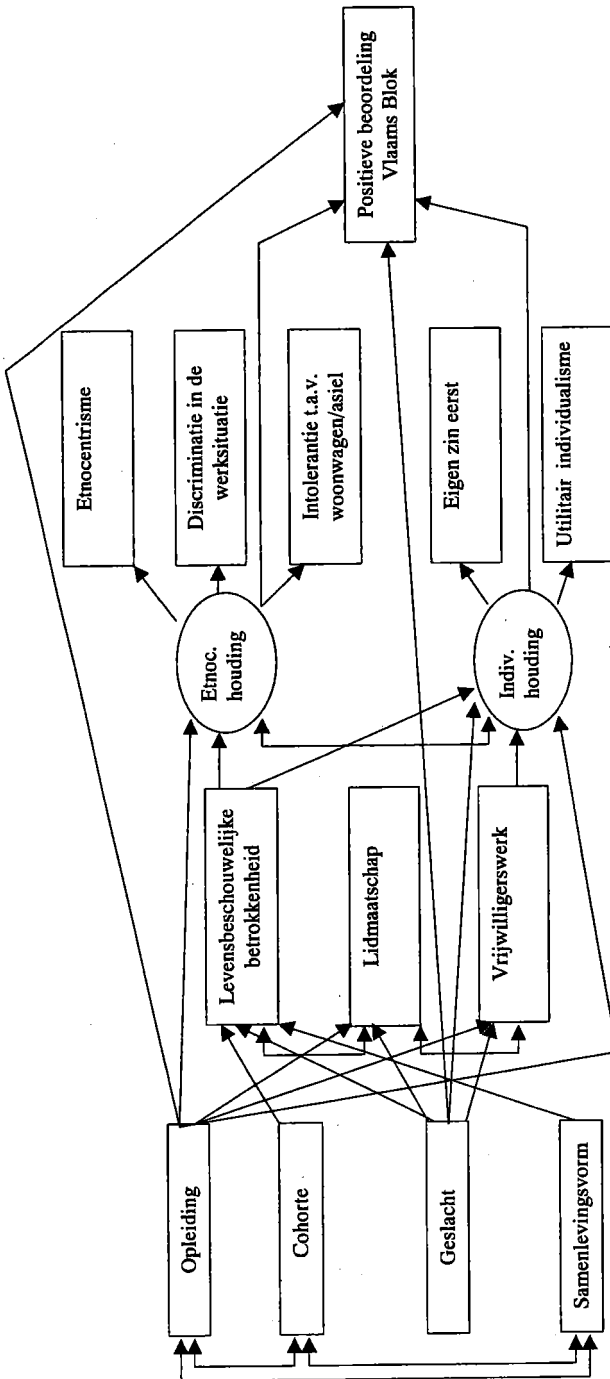
4. ANALYSE EN BESPREKING

Op basis van verkennende analyses hebben we een model ontworpen, met de houding tegenover het Vlaams Blok als afhankelijke variabele. Deze responsvariabele zal worden bepaald door zowel sociale kenmerken als houdingen. Deze laatste zijn belangrijke predictoren. Billiet (1998b) suggereert dat attitudes van enorm belang zijn bij het stemmen voor het Vlaams Blok. Bij verscheidene attitudedimensies zoals ethocentrisme en utilitair individualisme neemt de partij immers extreme posities in.

Het model dat werd ontworpen is een zogenaamd modified Lisrel-model. Dit model, dat werd ontwikkeld door Hagenaars (1990), is het categorische (log-lineaire) alternatief voor het gekende Lisrel-model voor data gemeten op intervalniveau. Hoewel Lisrel toelaat om dummies op te nemen, is het niet ontworpen om modellen te schatten die uit multinominale variabelen bestaan. Het modified Lisrel-model biedt daarentegen wel de mogelijkheid om categorische variabelen met meer dan twee categorieën op te nemen. Anderzijds heeft het modified Lisrel-model als nadeel dat het niet toelaat om met continue variabelen te werken. Echter, aangezien in ons model verschillende multinominale variabelen aan bod komen, onder meer de cruciale variabele levensbeschouwelijke betrokkenheid, is het gebruik van het modified-Lisrel model aangewezen. Het modified Lisrel-model combineert Haberman en Goodmans log-lineaire benadering voor het maken van latente variabelen met een aangepaste padstrategie en combineert dus een meetgedeelte en

een structureel gedeelte in één model. Zowel het structurele model als het meetmodel kunnen worden uitgedrukt in termen van conditionele probabiliteiten. De analyse van het model gebeurde met behulp van het programma IEM (8) dat werd ontworpen door J. Vermunt (1997).

De logica achter het model bouwt niet enkel verder op verkennende meervoudige classificatie-analyses en padanalyses die werden uitgevoerd, maar dient tevens te worden gezocht in de probleemstelling die het uitgangspunt vormt van voorliggende analyse. Bij de formulering van onze probleemstelling werd gesteld dat onze aandacht in het bijzonder zou gaan naar de levensbeschouwelijke en maatschappelijke betrokkenheid en de rol van deze aspecten in het verklaren van een appreciatie voor het Vlaams Blok. De levensbeschouwelijke betrokkenheid en maatschappelijke participatie zijn bijgevolg in het model opgenomen tussen de 'klassieke' achtergrondvariabelen en de latente dimensies ethnocentrische en individualistische houding. De sociaal-demografische en sociaal-culturele variabelen hebben een rechtstreekse en/of onrechtstreekse invloed op de latente attitudes en op de afhankelijke variabele. De latente attitudes hebben naast een invloed op hun respectievelijke 'response-indicators', welke wordt weergegeven in een meetmodel, ook effect op de affiniteit met het Vlaams Blok. Achter de volgorde van de verschillende variabelen schuilt een logische redenering. In bepaalde gevallen kan er echter sprake zijn van een omgekeerde causaliteit. Op basis van onze cross-sectionele data kunnen we dit echter niet nagaan.

Figuur 1. Vereenvoudigd modified Lisrel-model voor positieve beoordeling van het Vlaams Blok

Het model zoals in Figuur 1 grafisch wordt weergegeven, bevat de significante verbanden die het meer volledige model weergaven, en bleek in vergelijking met het meer gesatureerde model meer informatie te bevatten. Qua resultaat geven we de L^2 -waarde, het aantal vrijheidsgraden en de BIC (L^2)-waarde. L^2 (de zogenaamde log-likelihood) die een maat is van afwijking van de geobserveerde tabel en de verwachte tabel indien het model wordt aanvaard, krijgt de voorkeur boven χ^2 omdat de verwachte frequenties worden geschat door maximum likelihood methoden. Daarenboven kan L^2 worden verdeeld voor krachtigere tests van conditionele onafhankelijkheid in 'multiway'-tabellen (Knoke en Burke, 1980). Hoe groter de waarde van L^2 tegenover het aantal vrijheidsgraden, hoe meer de verwachte frequenties afwijken van de werkelijke celaantallen. Aldus concluderen we bij een hoge L^2 dat het gehypothetiseerd model niet overeenstemt met de data en bijgevolg moet worden verworpen als een inadequate voorstelling van de relaties tussen de variabelen. De BIC (L^2) (9) -waarde, die de voorkeur krijgt op de AIC (L^2) (10) -waarde omdat deze minder afhankelijk is van de steekproefgrootte, geeft het informatiegehalte van het model weer.

In de grafische voorstelling zijn de latente dimensies omcirkeld. De manifeste variabelen worden in een rechthoek weergegeven. Teneinde de figuur niet te overladen worden de relatieve risico's (exponent beta's), op basis waarvan we de verbanden ontrafelen, niet in de figuur weergegeven maar in de tekst vermeld. Als gevolg van de effect-codering is de vermenigvuldiging van de $\exp(\beta)$ -waarden per set gelijk aan één. Een $\exp(\beta)$ met een waarde kleiner dan één wijst op een kansverlaging. Een $\exp(\beta)$ gelijk aan één betekent dat er een gelijke kansverdeling is over de verschillende categorieën en dat wordt dan beschouwd als het algemeen gemiddelde. De $\exp(\beta)$'s geven dus een inschatting van de kans dat een gebeurtenis zich voordoet in vergelijking met het algemene gemiddelde.

Hierna zullen we het model stap voor stap overlopen. We vertrekken bij de bespreking van de rechtstreekse significante verbanden tussen de socio-demografische variabelen enerzijds en de socio-culturele variabelen anderzijds. Dan belanden we bij de latente attitudes. Na de verbanden tussen de latente attitudes en hun response-indicators te hebben bekeken, zetten we de rechtstreekse significante verbanden tussen socio-culturele en socio-demografische variabelen enerzijds en een etnocentrische en een individualistische houding anderzijds in de kijker. Daarna beschrijven we de rechtstreekse significante verbanden met een positieve beoordeling van het Vlaams Blok. In een laatste fase nemen we de onrechtstreekse verbanden met het geven van goede punten aan het Vlaams Blok onder de loep. We beperken ons hierbij tot de onrechtstreekse verbanden die via attitudele kenmerken verlopen. We gaan bijgevolg niet over tot het bespreken van de onrechtstreekse verbanden tussen de achtergrondvariabelen en een positieve beoordeling van het Blok die lopen via manifeste intermediairen én attitudes.

De significante associaties tussen de socio-demografische en de socio-culturele factoren laten we binnen het bestek van dit artikel achterwege. Deze zijn immers genoegzaam bekend: ouderen kennen tegenover het algemeen gemiddelde een kansstename om lager opgeleid te zijn en om (ooit) gehuwd te zijn. Ook bij de lager

opgeleiden neemt de kans toe om (ooit) gehuwd te zijn. Qua verbanden tussen socio-culturele factoren zien we dat respondenten die lid zijn van een vereniging zich meer inzetten als vrijwilliger en dat kerkse katholieken meer participeren aan het verenigingsleven. Dit laatste ligt in de lijn van vroeger onderzoek van Billiet (1993a).

Tabel 3. Significante verbanden tussen socio-demografische en socio-culturele kenmerken (exp(beta))

Rechtstreeks verband tussen opleidingsniveau en geslacht en lidmaatschap

<i>Opleidingsniveau</i>	Lidmaatschap
Laag	0,914
Midden	0,958
Hoog en missings	1,142
<i>Geslacht</i>	
Man	0,902
Vrouw	1,108

Rechtstreeks verband tussen opleidingsniveau en geslacht en vrijwilligerswerk

<i>Opleidingsniveau</i>	Vrijwilligerswerk
Laag	0,828
Midden	1,057
Hoog en missings	1,143
<i>Geslacht</i>	
Man	1,132
Vrouw	0,884

Rechtstreeks verband tussen geboortjaar, geslacht en samenlevingsvorm en levensbeschouwelijke betrokkenheid

	Ongelovig, geen levensbeschouwing, andere en missings	Vrijzinnig	Christelijk niet-katholiek en marginaal katholiek	Kerks katholiek
<i>Geboortjaar</i>				
Geboren 1922-1942	0,547	0,732	0,981	2,547
Geboren 1943-1962	1,206	1,105	0,953	0,787
Geboren 1963-1983	1,516	1,237	1,070	0,499
<i>Geslacht</i>				
Man	1,193	1,114	0,921	0,818
Vrouw	0,839	0,898	1,086	1,223
<i>Samenlevingsvorm</i>				
Alleenstaand	1,158	0,739	0,924	1,266
Samenwonend	1,093	1,793	0,789	0,647
(Ooit) gehuwd	0,790	0,755	1,372	1,222

Hoger opgeleiden participeren actiever aan het maatschappelijk leven dan lager opgeleiden. Ze zijn vaker lid van verenigingen (1,142) en zetten zich meer in als vrijwilliger (1,143). Dit komt overeen met de bevinding van onder meer Verba e.a. (1995) dat personen met een hoog opleidingsniveau in het algemeen meer participeren aan het verenigingsleven dan personen met een lagere status.

Gegeven dat men tot de oudste leeftijdscategorie behoort, is de kans het grootst (2,547) om tot de katholiek praktiserenden te behoren. De jongeren zijn daarentegen significant ondervertegenwoordigd in deze categorie (0,499). Zij zijn voornamelijk terug te vinden in de groep van ongelovigen of mensen die geen levensbeschouwing aanhangen (1,516). Mannen zijn voornamelijk aanwezig (1,193) in de categorie van ongelovigen. Vrouwen kennen in vergelijking met het algemene gemiddelde een kanstoename (1,223) om minstens maandelijks een religieuze viering bij te wonen.

In vergelijking met het globale gemiddelde zijn vrouwen vaker (1,108) lid van een vereniging. Dit druist in tegen de conclusies van Ackelsberg en Diamond (1987). Smits (2000) vond echter dat vrouwen in het algemeen niet passiever zijn dan mannen. Wel zijn de participatiepatronen van vrouwen en mannen duidelijk verschillend. Zo zijn vrouwen enkel ondervertegenwoordigd in sportverenigingen, een type van vereniging dat niet in onze analyse is opgenomen. Mannen zetten zich daarentegen vaker in als vrijwilliger (1,132).

Lesthaeghe en Moors (1992) geven aan dat ontkerkelijking een klassiek correlaat is van de 'intermediaire leefsituaties' (i.e. onafhankelijk wonen en cohabitatie). In onze analyse stellen we vast dat respondenten die samenwonen een significante kansverlaging (0,647) kennen om tot de categorie van kerksen te behoren en oververtegenwoordigd zijn in de groep van vrijzinnigen (1,793). Alleenstaanden vinden we voornamelijk terug bij de kerksen (1,266) en in de groep van ongelovigen en mensen zonder levensbeschouwing (1,158). Gehuwden en ooit-gehuwden kennen een kansverhoging op een marginaal katholiek geloof of een christelijk niet-katholiek geloof (1,372) en op een kerks katholiek geloof (1,222). Met betrekking tot het effect van de samenlevingsvorm op de levensbeschouwelijke betrokkenheid, willen we nogmaals de aandacht vestigen op het probleem van causaliteit. Vanuit onze probleemstelling werd de levensbeschouwelijke betrokkenheid als een intermediaire variabele gedefinieerd. Bijgevolg wordt dit beïnvloed door de samenlevingsvorm. Het is echter mogelijk dat de levensbeschouwelijke betrokkenheid invloed heeft op de samenlevingsvorm. In die zin is er geen sprake van een unidirectioneel-causaal verband.

Tabel 4. Rechtstreekse verbanden tussen latente attitudes en hun respectievelijke response-indicators (exp(beta))

Rechtstreeks verband tussen etnocentrische houding en de respectievelijke response-indicators

	Etnocentrische houding
Etnocentrisme	2,252
Discriminatie in de werksituatie	1,528
Intolerantie ten aanzien van asielzoekers en woonwagenebewoners	1,640

Rechtstreeks verband tussen individualistische houding en de respectievelijke response-indicators

	Individualistische houding
Utilitair individualisme	2,251
Eigen zin eerst	1,480

Met betrekking tot de dimensie 'etnocentrische houding', stellen we vast dat de manifeste variabele 'etnocentrisme' het meest discriminerend is. Een latente etnocentrische houding beïnvloedt met andere woorden in het bijzonder het etnocentrisme. Bij de dimensie 'individualistische houding' is het verband het sterkst met de indicator utilitair individualisme.

Tussen beide latente dimensies stellen we een positieve en significante associatie vast. Mannen of vrouwen die een individualistische houding aannemen, hebben 1,806 zoveel kans om zich etnocentrisch op te stellen. Hoewel etnocentrisme hier ruimer is

gedefinieerd dan in het onderzoek van Elchardus en Smits (1998) en de dimensie individualisme zich niet beperkt tot het utilitair individualisme, kunnen we hun vaststelling dat er een positief verband bestaat tussen etnocentrisme en individualisme onderschrijven. Beide latente attitudes worden beïnvloed door het opleidingsniveau en de levensbeschouwelijke betrokkenheid. De dimensie die een individualistische houding aangeeft, toont daarnaast ook een significant verband met het geslacht en de inzet als vrijwilliger.

Tabel 5. Rechtstreekse significante verbanden met een etnocentrische en met een individualistische houding ($\exp(\beta)$)

Rechtstreeks verband tussen opleidingsniveau en levensbeschouwelijke betrokkenheid, en etnocentrische houding

	Etnocentrische houding
<i>Opleidingsniveau</i>	
Laag	1,337
Midden	0,986
Hoog en missings	0,759
<i>Levensbeschouwelijke betrokkenheid</i>	
Ongelovig, geen levensbeschouwing, andere en missings	0,764
Vrijzinnig	0,541
Christelijk niet-katholiek en marginaal Katholiek	1,294
Kerks katholiek	1,869

Rechtstreeks verband tussen opleidingsniveau, levensbeschouwelijke betrokkenheid, geslacht en vrijwilligerswerk en individualistische houding

	Individualistische houding
<i>Opleidingsniveau</i>	
Laag	1,470
Midden	1,108
Hoog en missings	0,614
<i>Levensbeschouwelijke betrokkenheid</i>	
Ongelovig, geen levensbeschouwing, andere en missings	1,700
Vrijzinnig	1,282
Christelijk niet-katholiek en marginaal katholiek	1,071
Kerks katholiek	0,429
<i>Geslacht</i>	
Man	1,125
Vrouw	0,889
<i>Vrijwilligerswerk</i>	
Vrijwilliger	0,789
Geen vrijwilliger	1,267

Het opleidingsniveau vertoont zowel met betrekking tot een etnocentrische als een individualistische attitude een lineair patroon: hoe hoger geschoold, hoe lager de kans op een etnocentrische (0,759) en een individualistische houding (0,614). De relatie tussen de levensbeschouwelijke betrokkenheid en de latente dimensie etnocentrische houding, ziet er als volgt uit: de kerksen zijn het meest etnocentrisch (1,869), en worden gevolgd door de christelijke niet-katholieken en de marginale katholieken (1,294). De ongelovigen en de vrijzinnigen kennen tegenover het algemene gemiddelde een kansverlaging (resp. 0,764 en 0,541).

In tegenstelling tot wat uit vroeger onderzoek van Billiet (1993a) bleek, stellen we op basis van onze gegevens en ons model dus vast dat de kans op een negatieve houding tegenover minderheden bij de regelmatige kerkgangers toeneemt. Dit verschil in conclusies zou kunnen worden toegeschreven aan de opbouw van ons model en de bredere definitie van een 'etnocentrische houding' die wij in dit model hanteren.

Naast de houding tegenover wat algemeen als 'de migranten' wordt beschouwd, betreft het hier ook andere groepen etnisch-culturele minderheden, met name asielzoekers en woonwagenbewoners, en de attitude tegenover minderheden in een werksituatie. Op basis van de verkennende analyses konden we vaststellen dat de kerksen in het bijzonder intolerant zijn wanneer het de houding tegenover allochtonen in een werksituatie betreft. Het verschil in resultaten kan tevens worden toegeschreven aan de verschillende operationalisering van de levensbeschouwelijke betrokkenheid.

Een mogelijke verklaring voor het verband tussen een kerkelijke betrokkenheid en een ethnocentrische houding is een autoritaire en een cultureel-conservatieve houding (Billiet, 1993d). Mensen die sociaal-cultureel conservatief zijn, houden sterk vast aan traditionele gedragspatronen en stellen zich bijgevolg vlugger onverdraagzaam op tegenover minderheidsgroepen. Ook een sterke oriëntatie op de lokale gemeenschap (parochie, dorp) die men bij de regelmatige kerkgangers kan verwachten, kan gunstig zijn voor het ontwikkelen van intolerante attitudes (Eisinga & Scheepers, 1989). Dat vrijzinnigen verdraagzamer zijn tegenover minderheidsgroepen kan volgens De Witte (1990) aan hun non-conformisme en de daaruit voortvloeiende geringe mate van sociaal-cultureel conservatisme worden toegeschreven.

De kerksen nemen het minst (0,429) een individualistische houding aan. Op basis van het christelijke en kerkelijke discours, dat sterk gemeenschapsgericht is, was dit te verwachten (Billiet, 1998a). Ongelovigen, mensen die geen of een andere levensbeschouwing aanhangen, kennen tegenover het algemeen gemiddelde de grootste kans (1,700) om een individualistische ingesteldheid te hebben. De vrijzinnigen volgen hen (1,282). Uit verkennende analyses bleek dat hoewel deze laatste groep niet utilitair individualistisch is, zij sterk haar eigen zin vooropplaatst. Het eerste sluit aan bij Billiets (1993a) vaststelling dat een levensbeschouwelijke betrokkenheid het utilitair individualisme afremt. Dit negatief verband kan worden gekaderd in het vrijzinnige discours waarin sterk de nadruk ligt op verdraagzaamheid, solidariteit en rechtvaardigheid. De positieve relatie met 'eigen zin eerst' verwijst naar het belang van de individuele vrijheid die in het vrijzinnig vertoog centraal staat. De vaststelling ligt trouwens in de lijn van de conclusie van Elchardus e.a. (1993) rond de samenhang tussen culturele flexibiliteit en de vrijzinnigheid. Mannen zijn individualistischer (1,125) dan vrouwen. Zij zien de wereld eerder als een strijdtoneel, waar mensen in de eerste plaats uit eigenbelang handelen en hun eigen zin doen zonder zich veel van de samenleving aan te trekken.

Mensen die zich als vrijwilliger engageren zijn ondervertegenwoordigd (0,789) in de categorie die verwijst naar een individualistische ingesteldheid. Feitelijke sociale contacten temperen een sterke gerichtheid op zichzelf en het eigenbelang. Merkwaardig is hier nogmaals het causaliteitsvraagstuk. Uit onderzoek van Bekkers (2000) blijkt namelijk dat vrijwilligers niet minder egoïstisch worden naarmate ze langer actief zijn. Het is bijgevolg aannemelijk dat vrijwilligers reeds vooraleer zij zich engageren, minder op het eigenbelang uit zijn dan niet-vrijwilligers.

In tegenstelling tot het verrichten van vrijwilligerswerk, vertoont het lidmaatschap, de andere maat voor maatschappelijke betrokkenheid, noch met een individualistische,

noch met een etnocentrische houding, een significant verband. Dit geeft aan dat de invloed van maatschappelijke betrokkenheid pas significant is wanneer het een intensief engagement betreft. Anderzijds kan dit te maken hebben met de wijze waarop de variabele is gemeten. Die is immers voor verbetering vatbaar, bijvoorbeeld door na te gaan bij welke activiteiten de leden zijn betrokken. Ook moet erop worden gewezen dat mensen steeds meer in andere verbanden gaan interacteren (Putnam, 1995), vaak occasioneel en wisselend, maar ook bestendig in kleinere zelfgekozen informatieve netwerken of in grotere eenmalige activiteiten.

De positieve beoordeling van het Vlaams Blok wordt rechtstreeks bepaald door de beide latente dimensies, met name etnocentrische en individualistische houding, door het opleidingsniveau en door het geslacht.

Tabel 6. Rechtstreekse significante verbanden met een positieve beoordeling van het Vlaams Blok (exp(beta))

	Positieve beoordeling van het Vlaams Blok
<i>Etnocentrische houding</i>	
Etnocentrische houding	1,360
Tolerante houding	0,736
<i>Individualistische houding</i>	
Individualistische houding	1,167
Niet-individualistische houding	0,857
<i>Opleidingsniveau</i>	
Laag	0,899
Midden	1,082
Hoog en missings	1,028
<i>Geslacht</i>	
Man	1,099
Vrouw	0,910

Een etnocentrische houding doet de kans om het Vlaams Blok te appreciëren met 36% toenemen tegenover het globale gemiddelde. Dit komt overeen met Billiets (1998b) vaststelling dat de kiezers van het Vlaams Blok zich van de anderen onderscheiden door hun etnocentrische houding. Het contrast tussen de exp(beta)'s is, in vergelijking met de andere verklarende variabelen, het grootst bij het verband

tussen een etnocentrische houding en de afhankelijke. Dit geeft aan dat het in het bijzonder een etnocentrische houding is die een positieve mening over het Vlaams Blok voedt. Een individualistische attitude verhoogt (1,167) de kans om het Vlaams Blok positief te beoordelen. We sluiten ons dus aan bij Billiets vaststelling (1998b) dat de Blokkers een significante hoge gemiddelde score vertonen wat de utilitair-individualistische (11) attitude betreft.

Bij het opleidingsniveau zien we dat, hoewel de coëfficiënten dicht bij elkaar liggen, het middelste niveau het positiefst (1,082) staat tegenover de extreem-rechtse partij. Dit is de vaststelling die Swyngedouw en Beerten (1998) vroeger reeds maakten, namelijk dat vooral kiezers met een diploma tot en met hoger technisch onderwijs oververtegenwoordigd zijn bij het Vlaams Blok. Merkwaardig is dat het niet de hoger opgeleiden zijn die het Vlaams Blok het negatiefst beoordelen - zij hebben zelfs nog meer kans dan het algemene gemiddelde (i.e. bij een gelijke kansverdeling) om het Vlaams Blok gunstig te appreciëren - maar wel de laaggeschoolden. Dit betekent dat, gecontroleerd voor hun individualistische en etnocentrische houdingen, de hoger opgeleiden positiever staan tegenover het Vlaams Blok dan de lager opgeleiden (12). Elchardus, Kavadias en Pelleriaux (1996) kwamen tot dezelfde conclusie. Terwijl ze vaststelden dat een hoge scholing leidt tot een lage graad van etnocentrisme en dus tot een lage kans om voor het Vlaams Blok te stemmen, zagen ze tevens dat op eenzelfde niveau van etnocentrisme, de hoger geschoolden gemakkelijker de stap zetten naar het stemmen voor het Vlaams Blok. Zij verklaren dit door de lagere gezagstrouw en de veeleer economisch rechtse ideologie van de hoger geschoolden, waardoor zij hun negatieve houding ten opzichte van etnische minderheden sneller vertalen in een stem voor extreem-rechts. Laaggeschoolden zijn daarentegen over het algemeen meer gehecht aan 'traditionele' waarden als gezag, gehoorzaamheid en een mate van respect voor de instellingen. Deze gehechtheid aan tradities zou er kunnen toe leiden dat ze hun partij niet zomaar inruilen voor een nieuwkomer, zelfs al verwoordt deze laatste hun gevoelens accuraat.

Mensen die het Vlaams Blok gunstig gezind zijn, zijn vooral van de mannelijke kunne (1,099), en dit zelfs na controle voor de houdingen. De harde aanpak waar het Blok voor staat en de kordate houding van de partij kunnen een mogelijke verklaring zijn voor de afkeurende houding van vrouwen ten aanzien van het Blok.

Tot slot zullen we de onrechtstreekse verbanden bespreken met een positieve beoordeling van het Vlaams Blok die verlopen via beide attitudes. In tegenstelling tot in klassieke padanalyse, mogen bij een 'modified path analysis' de coëfficiënten niet worden vermenigvuldigd en kunnen we de onrechtstreekse effecten bijgevolg niet gewoonweg berekenen. We kunnen echter wel een beeld geven van de onrechtstreekse effecten. Hoger opgeleiden die een kansafname kennen op een etnocentrische houding, ervaren via dit verband een kansvermindering op een positieve beoordeling van het Vlaams Blok. Via een individualistische houding kennen de lager opgeleiden een kansverhoging om in te gaan op het appel van het Vlaams Blok. Rechtstreeks, en dus gecontroleerd voor hun individualistische en etnocentrische houding, tekende zich bij hen een significante kansvermindering af. Het geslacht kent een onrechtstreeks verband via een individualistische houding.

Mannen die zich individualistisch opstellen, kennen via deze attitude een kansverhoging om zich aan de 'Blokzijde' te bevinden.

De kerkse katholieken, wiens kans op een etnocentrische houding toeneemt, kennen via deze attitude een kansverhoging op een positieve beoordeling van het Vlaams Blok. Via een individualistische attitude ervaren ze een kansverlaging op het geven van goede punten aan de extreem-rechtse partij. Vrijzinnigen ervaren via een etnocentrische houding een kansverlaging op de afhankelijke variabele. Via een individualistische houding hebben ze daarentegen een kansverhoging op een positieve visie over het Vlaams Blok. Vrijwilligers hebben via hun verminderde kans op een individualistische attitude, een kansverlaging om aangetrokken te worden tot het Vlaams Blok.

5. BESLUIT

In wat voorafging hebben we een antwoord trachten te vinden op de vraag wat de invloed is van de levensbeschouwelijke en maatschappelijke betrokkenheid op een positieve beoordeling van het Vlaams Blok, en in hoeverre deze relatie wordt verklaard door etnocentrische en individualistische houdingen. We belichten hier enkele vaststellingen uit het meer complete verhaal dat op basis van het door ons ontworpen modified Lisrel-model kon worden geschreven.

De positieve beoordeling van het Vlaams Blok wordt zowel gekleurd door een individualistische en een etnocentrische houding; twee attitudes die overigens sterk positief correleren. Hoewel hedendaagse samenlevingen niet meer zoals vroeger kunnen steunen op het gezag van een religie, is de impact van religie niet verdwenen. De levensbeschouwelijke betrokkenheid heeft een significante invloed op een etnocentrische en een individualistische houding. Langs deze attitudes is ze tevens onrechtstreeks verbonden met een gunstige appreciatie van het Vlaams Blok. Vanwege tegenstrijdige verklaringen in de literatuur omtrent het verband tussen levensbeschouwelijke betrokkenheid en etnocentrisme, konden we op basis daarvan geen duidelijke hypothese formuleren. Ons onderzoek sluit aan bij diegenen die wijzen op een positief verband tussen een kerkelijke betrokkenheid en een etnocentrische attitude. Het positief verband tussen een kerks katholiek geloof en een etnocentrische houding wordt mogelijk verklaard door de autoritaire houding, het cultureel conservatisme en het lokalisme dat deze groep zou kenmerken. De vrijzinnigen zijn het minst etnocentrisch. Het non-conformisme en de daaruit voortvloeiende geringe mate van sociaal-cultureel conservatisme kan voor dit verband een verklaring vormen.

Qua individualistische houding scoren de kerksen het laagst. Het kerkelijke discours, dat sterk gemeenschapsgericht is, kan hiervoor de basis vormen. In plaats van te spreken over een directe causale relatie, is het echter ook mogelijk dat het hier een

wederkerig verband betreft of dat het verband in de omgekeerde richting loopt. Een gemeenschapsgeoriënteerde ingesteldheid is immers mogelijk mee de oorzaak van een hogere levensbeschouwelijke betrokkenheid. De categorie ongelovigen, respondenten zonder levensbeschouwing of diegenen die een andere religie beleven, neemt het meest een individualistische houding aan. Zij worden daarin gevolgd door de vrijzinnigen. Deze laatste zijn, niet utilitair individualistisch, zoals in onze hypothese werd geformuleerd, maar plaatsen wel hun eigen zin voorop.

De invloed van de maatschappelijke betrokkenheid blijkt relatief beperkt. Het lidmaatschap vertoont geen significant verband met beide latente attitudes. De inzet als vrijwilliger is significant negatief verbonden met een individualistische houding, en heeft via deze latente dimensie een onrechtstreeks effect op de gunstige appreciatie van het Vlaams Blok. Dat het engagement als vrijwilliger een belangrijker verklarende variabele is dan het lidmaatschap laat vermoeden dat de invloed van de maatschappelijke participatie pas tot uiting komt wanneer het een intensieve betrokkenheid betreft.

Het opleidingsniveau kwam in de analyse naar voren als een belangrijke verklarende factor. Dit leunt aan bij het huidige maatschappelijke klimaat waarin opleiding een belangrijke stratificerende en allocerende determinant is. Bij het verband tussen het opleidingsniveau en de beide latente attitudes stellen we een lineair patroon vast: hoger opgeleiden zijn minder etnocentrisch en individualistisch dan lager opgeleiden. Bij de relatie met de gunstige appreciatie van het Vlaams Blok is het opvallend dat het de lager opgeleiden zijn die zich, gecontroleerd voor hun etnocentrische en individualistische houdingen, het minst aan de 'Blokzijde' bevinden, hoewel het verschil tussen de coëfficiënten relatief klein is. We stellen dus vast dat hoewel een lage scholingsgraad leidt tot een hoge graad van etnocentrisme en individualisme, en dus een kanstoename inhoudt om Vlaams extreem-rechts gunstig te appreciëren, de lager opgeleiden op eenzelfde niveau van etnocentrisme en individualisme minder snel de stap naar het Blok zetten.

Geslacht lijkt een merkwaardige variabele in ons onderzoek. Het kent een significant verband met een individualistische houding en via deze attitude, maar ook rechtstreeks, met een affiniteit met het Vlaams Blok. Mannen zijn individualistischer en hebben meer oor voor het discours van het Blok. Bij het eerste verband kan worden gewezen op het feit dat mannen de wereld eerder zien als een strijdtoneel, waar mensen in de eerste plaats uit eigenbelang handelen en hun eigen zin doen zonder zich veel van de samenleving aan te trekken. Gecontroleerd voor een etnocentrische en individualistische houding, vindt de lokroep van het Vlaams Blok het meeste weerklank bij de mannen. Dit betekent dat het verband tussen het geslacht en een affiniteit met het Vlaams Blok te wijten is aan andere aspecten dan het migrantenstandpunt, een standpunt waarover mannen en vrouwen niet significant van elkaar afwijken.

Afrondend kunnen we stellen dat mannen met een diploma van het hoger secundair onderwijs op zak en met individualistische en etnocentrische trekjes gevoelig zijn voor het vertoog van het Vlaams Blok. Van de levensbeschouwelijke en maatschappelijke betrokkenheid lijkt in het bijzonder de eerste een belangrijke

verklarende factor in de hele wisselwerking bij het verklaren van een gunstige appreciatie van het Vlaams Blok. Hoewel zij niet rechtstreeks significant is verbonden met een positieve beoordeling van het Blok, kleurt zij zowel een individualistische als een etnocentrische attitude. Ook in de huidige maatschappij, die wordt gekenmerkt door een toenemende secularisering en levensbeschouwelijke onverschilligheid, houdt de invloed van levensbeschouwingen dus stand. De regelmatige kerkgangers komen hierbij als etnocentrisch, maar niet individualistisch naar voren. De vrijzinnigen zijn tolerant ten aanzien van etnisch-culturele minderheden, maar neigen naar een individualistische houding.

De hoop die momenteel bij het middenveld wordt gelegd, vindt hier geen overtuigende basis. De socialiserende en integratieve invloed van het lidmaatschap van verenigingen lijkt vrij beperkt. Toch mag het belang van maatschappelijke participatie niet worden onderschat. Vooral een intensieve activiteit als vrijwilliger leidt tot een minder individualistische houding en via die attitude tot een afkeurende houding ten aanzien van het Vlaams Blok.

VOETNOTEN

- (1) De oorspronkelijke variabelen die deel uitmaken van deze dimensie werden als dummies geoperationaliseerd: diegenen die zouden protesteren mocht er een woonwagenterrein/asielzoekerscentrum in de omgeving van de eigen woonbuurt worden geïnstalleerd werden geplaatst tegenover diegenen die geen bezwaar zouden hebben en diegenen die het minder prettig zouden vinden maar het toch zouden aanvaarden.
- (2) Ook hier werden de oorspronkelijke variabelen als dummies geoperationaliseerd. Diegenen die zich duidelijk discriminerend opstellen, werden tegenover de rest geplaatst.
- (3) Een geroteerde hoofdcomponentenanalyse waarbij enkel de componenten met een eigenwaarde hoger dan één werden weerhouden, gaf twee dimensies weer. De opmerkelijke drop in eigenwaarde na de eerste component (van 8,60 naar 1,11) en de relatief hoge scores van de verschillende variabelen op de eerste component, rechtvaardigen de stelling dat de set uitspraken één enkele dimensie meet.
- (4) De missings werden bij de verschillende variabelen vervangen door het gemiddelde. Dit gebeurde nadat we bevestigd zagen dat de missings 'ad random' waren verdeeld en dus geen homogeen patroon vertoonden.
- (5) Het aantal categorieën werd tot deze vier beperkt om het werken in IEM overzichtelijk te houden. Voor het samenvoegen van categorieën baseerden we ons op de verkennende analyses. Deze gaven aan welke levensbeschouwingen een gelijkaardig waardepatroon vertonen. Het samenvoegen van christelijke niet-katholieken en marginale katholieken kan daarenboven worden verantwoord door het feit dat de christelijke niet-katholieken zelden aan kerkelijke of religieuze praktijken deelnemen.
- (6) De categorie met missings werd bij de niet-leden gevoegd. Op basis van

verkennde meervoudige classificatie -analyses (MCA's) konden we immers vaststellen dat de missings qua houding eerder bij deze groep aansluiten.

- (7) De categorie met missings werd bij de hoger opgeleiden gevoegd. De verkennende MCA's gaven immers aan dat beiden een vrij gelijklopend patroon hebben. Dit kan mogelijk worden verklaard doordat een hoge proportie van het aantal missings mensen betreft die nog volledig dagonderwijs volgen.
- (8) LEM staat voor 'log-linear and event history analysis with missing data using the EM logarithm'.
- (9) BIC staat voor Bayesian Information Criterion: $BIC = L^2 - \log N$ df. Deze index is gelijkaardig aan de AIC-variant, maar brengt de steekproefgrootte in rekening.
- (10) AIC staat voor Akaike's Information Criterion. In log-lineaire modellen corrigeert AIC de log-likelihood ratio voor het aantal vrijheidsgraden: $AIC = L^2 - 2df$.
- (11) Hierbij moeten we wel opmerken dat de dimensie individualistische houding zoals die door ons werd gedefinieerd niet enkel verwijst naar het utilitair individualisme, maar ook betrekking heeft op de variabele 'eigen zin eerst'. Uit de analyse van een model dat qua causale structuur vergelijkbaar is met het modified Lisrel-model maar waarbij geen latente dimensies werden gedefinieerd en dus enkel de vijf manifeste variabelen werden gebruikt, bleek echter dat het utilitair individualisme an sich ook significant is verbonden met de positieve beoordeling van het Vlaams Blok.
- (12) Enkel gecontroleerd voor de sociaal-demografische en sociaal-culturele achtergrondvariabelen, blijken de hoger opgeleiden het best te weerstaan aan het appel van het Blok.

BIBLIOGRAFIE

- Ackelsberg & I. Diamond (1987), Gender and political life, pp. 504-525 in B. Hess & M.M. Ferree (Red.), *Analyzing gender*. Newbury Park: Sage.
- Bekkers, R. (2000), Religieuze betrokkenheid en vrijwilligerswerk: een kwestie van psychologische dispositie of sociale organisatie? *Sociologische Gids*, 47: 268-292.
- Billiet, J. (1993a), Stabiliteit en verandering in de attitude tegenover 'vreemdelingen', pp. 147-162 in: M. Swyngedouw, J. Billiet, A. Carton & R. Beerten (Red.), *Kiezen is verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*. Leuven: Acco.
- Billiet, J. (1993b), *Church involvement, individualism and ethnocentrism among catholics: new evidence of a moderating effect*. Bulletin 1993/11. Leuven: ISPO.
- Billiet, J. (1993c), *Ondanks beperkt zicht. Studies over waarden, ontzuiling en politieke veranderingen in Vlaanderen*. Brussel: VUBPress.

-
- Billiet, J. (1993d), De katholieke zuil en de integratie van migranten, pp. 85-104 in F. Demeyere (Red.), *Over pluralisme en democratie. Verzuiling en integratie in een multiculturele samenleving*. Brussel: VUBPress.
- Billiet, J. (1998a), Sociaal kapitaal, levensbeschouwelijke betrokkenheid en maatschappelijke integratie in België. *Tijdschrift voor Sociologie*, 19(1): 33-54.
- Billiet, J. (1998b), *Structurele determinanten van het stemgedrag en culturele kenmerken van de kiezerskorpsen in Vlaanderen. De verkiezingen van 1995*. Bulletin 1998/29. Leuven: ISPO.
- Billiet, J., A. Carton & R. Huys (1990), *Onbekend of onbemind? Een sociologisch onderzoek naar de houding van de Belgen tegenover migranten*. Leuven: Sociologisch onderzoeksinstituut K.U.Leuven.
- Billiet, J. & G. Loosveldt (1998), De houding tegenover migranten en het stemgedrag in Vlaanderen. Evolutie tussen 1989 en 1995 en een verklaringsmodel, pp. 95-117 in M. Swyngedouw, J. Billiet, A. Carton & R. Beerten (Red.), *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen. Verkiezingen van 21 mei 1995*. Leuven: Acco.
- Billiet, J. & H. De Witte (2001), Wie stemde in juni 1999 voor het Vlaams Blok en waarom? *Tijdschrift voor Sociologie*, 22(1): 5-35.
- Billiet, J., M. Swyngedouw, A. Depickere & E. Meersseman (2001), *De structurele determinanten van het stemgedrag en culturele kenmerken van de kiezerskorpsen in Vlaanderen. De verkiezingen van 1999*. Leuven: ISPO.
- Carton, A. (1993), *Het Vlaams Blok en het stemgedrag van de vrouwen*. Bulletin 1993/12. Leuven: ISPO.
- Coenders, M. (2001), *Nationalistic attitudes and ethnic exlusionsim in a comparative perspective: an empirical study of attitudes toward the country and ethnic immigrants in 22 countries*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Coffé, H. (2002), De sociaal-culturele breuklijn en maatschappelijke betrokkenheid. *Mens en maatschappij*, 77(4): ter publicatie.
- Derks, A. & K. Deschouwer (1998), Vrijzinnigen, ongelovigen en protest, pp. 51-67 in M. Swyngedouw, J. Billiet, A. Carton & R. Beerten (Red.), *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen. Verkiezingen van 21 mei 1995*. Leuven: Acco.
- De Hart, J. & P. Dekker (2000), Kerkelijkheid en maatschappelijke participatie in Nederland, pp. 147-174 in M. Hooghe (Red.), *Sociaal kapitaal en democratie*. Leuven: Acco.
- De Witte, H. (1990), *Conformisme, radicalisme en machteloosheid. Een onderzoek naar de sociaal-culturele opvattingen van arbeiders in Vlaanderen*. Leuven: HIVA.
- Dobbelaere, K. (1988), *Het 'volk-gods' de mist in? Over de kerk in België*. Leuven: Acco.
- Durkheim, E. (1896), *Le Suicide*. Parijs.
- Eisinga, R. & P.L.H. Scheepers (1989), *Etnocentrisme in Nederland: theoretische en empirische modellen*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.

-
- Elchardus, M. & P. Heyvaert (1991), *Soepel, flexibel en ongebonden. Een vergelijking van twee laat-moderne generaties*. Brussel: VUB Press.
- Elchardus, M., K. Deschouwer, K. Pelleriaux & P. Stouthuysen (1993), Hoe negatief kan vrijheid zijn? Ongeloof, vrijzinnigheid en populistische ontvoogding, pp. 27-39 in M. Swyngedouw, J. Billiet, A. Carton & R. Beerten (Red.), *Kiezen is verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*. Leuven: Acco.
- Elchardus, M., D. Kavadias & K. Pelleriaux (1996), Hoe een nieuwe doelgroep bereiken?, pp. 41-83 in H. De Witte, M. Elchardus, D. Kavadias & K. Pelleriaux,, *Hoe racisme en rechts-extremisme bestrijden?* Leuven/Brussel: HIVA -KUL/Centrum voor Sociologie - VUB.
- Elchardus, M. & W. Smits (1998), Vertrouwen. Het vertrouwen van de Vlamingen in politiek, overheid en instellingen in tijden van affaires, pp. 45-91 in *Vlaanderen gepeild! De Vlaamse overheid en waardenonderzoek*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Elchardus, M., L. Huyse & M. Hooghe (Red.) (2000), *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen*. Brussel: VUBPress.
- Elchardus, M., M. Hooghe & W. Smits (2000), *Tussen burger en overheid. Een onderzoeksproject naar het functioneren van het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen. Samenvatting van de onderzoeksresultaten*. Brussel: VUB-vakgroep Sociologie.
- Felling, A., J. Peters & O. Schreuder (1986), *Geloven en leven. Een nationaal onderzoek naar de invloed van religieuze overtuigingen*. Zeist: Kerckebosch.
- Hagenaars, J. (1990), *Categorical longitudinal data-loglinear analysis of panel, trend and cohort data*. Newbury Park: Sage.
- Hooghe, M. (2001), Waardencongruentie binnen vrijwillige verenigingen. Een sociaal-psychologisch verklaringsmodel voor de interactie van zelfselectie en socialisering. *Mens en Maatschappij*, 76(2): 102-121.
- Huyse, L. (1994), *De politiek voorbij. Een blik op de jaren negentig*. Antwerpen: Kritak.
- Jacobs, D., K. Abts, K. Phalet & M. Swyngedouw (2001), Verklaringen voor etnocentrisme. De rol van sociaal kapitaal, sociaal-economische onzekerheid, sociale integratie en gevoelens van discriminatie, pp. 99-131 in Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, *Vlaanderen gepeild. De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2001*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Knoke, D. & P.J. Burke (1980), *Log-linear models*. Beverly Hills: Sage.
- Laermans, R. (1998), *Godsdienst en kerk in een gesecculariseerde samenleving. Een keuze uit het werk van Karel Dobbelaere*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Lesthaeghe, R. & G. Moors (1990), *Rationality, cohorts and reproduction*. IPD-Working Paper 1990-1. Brussel: VUB.
- Lesthaeghe, R. & G. Moors (1992), De gezinsrelaties: de ontwikkeling en stabilisatie van de patronen, pp. 19-68 in J. Kerkhofs, K. Dobbelaere, L. Voyé & B. Bawin-Legros (Red.), *De versnelde ommekomst*. Tiel: Lannoo.
- Lubbers, M. (2001), *Exclusionistic electorates: extreme right-wing voting in Western Europe*. Amsterdam: Thela Thesis.

- Moyser, G. & G. Parry (1997), Voluntary Associations and democratic participation in Britain, pp. 24-46 in J. Van Deth (Red.), *Private groups and public life*. Londen: Routledge.
- Nie, N., J. Dunn & K. Stehlik-Barry (1996), *Education and democratic citizenship in America*. Chicago: University of Chicago Press.
- Putnam, R. (1993), *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. (1995), Tuning in, tuning out. *PS: Political science and politics*, 28(4): 664-683.
- Putnam, R. (2000), *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Smits, W. (2000), *Participatie van vrouwen aan het maatschappelijk middenveld*. Onderzoeksrapport. Brussel: VUB - Vakgroep Sociologie.
- Sumner, W.G. (1906), *Folkways*. Boston: Ginn.
- Swyngedouw, M. & R. Beerten (1998), De 'bevroren' invloed van sociaal-demografische kenmerken en attitudes op het stemgedrag in Vlaanderen, pp. 13-25 in M. Swyngedouw, J. Billiet, A. Carton & R. Beerten (Red.), *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*. Leuven: Acco.
- Verba, S., K. Schlozman & H. Brady (1995), *Voice and Equality*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Vermunt, J. (1997), *LEM, a general program for the analysis of categorical data. User manual*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Waeghe, H. & J. Billiet (1998), Individualisme: een kwestie bij de eeuwwende?, pp. 13-44 in *Vlaanderen gepeild! De Vlaamse overheid en waardenonderzoek*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Weber, M. (1905), Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. In: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 20 en 21.